

INLEIDING.

DE VELUWENZOOM, IN HET ALGEMEEN.

Daar, waar de Rijn, uit de Zwitsersche Alpen ontsprongen, na, met zijnen onweêrstaanbaren stroom, Duitslands gebergten doorkliefd te hebben, zich westwaarts naar het rijk der Nederlanden wendt; daar is de Provincie Gelderland het eerste gewest, dat hij bespoelt. Maar daar verliest hij ook al aanstonds zijnen ouden luister, en, naar mate zijne wateren zich scheiden en verdeelen, vermindert ook hunne vorige majesteit en kracht. Met drie armen omvat hij het Geldersche gewest: de zuidelijkste is de Waal en de noordelijkste de IJssel geheeten, terwijl de middelste, eershalve, den naam van Rijn behoudt.

De streek langs den Rijn en den IJssel, daar, waar deze beiden zich van elkander scheiden, wordt de VELUWENZOOM genoemd; zij strekt zich, met eene breedte van één of twee uren, ongeveer vier uren langs den noorderboord van genen en zes uren langs de westzijde van dezen uit. Hier onder is echter mede begrepen de gemeente of het voormalig schependom van Arnhem, dat, zich een half uur langs den Rijn en verder noordwaarts uitstrekkende, den Veluwenzoom in twee deelen scheidt. Van deze twee gedeelten bevat datgene, hetwelk ten westen van de gemeente van Arnhem, langs den Rijn, gelegen is, de twee ge-

meenten Renkum en Dorenweerd, terwijl het ander gedeelte, hetwelk zich ten noordoosten langs den IJssel uitstrekt, uit de gemeenten Rozendaal, Reeden en Brummen bestaat.

De luchtstreek is in Veluwenzoom bij uitnemendheid gezond, en het weder, over het geheel genomen, bestendig. Een mistige dag is er, althans in den zomer, eene zeldzaamheid, en men neemt er, in dat jaargetijde, alleen in den vroegen morgenstond, dien nevel waar, welke het aanbreeken van eenen schoonen dag verkondigt. De zomeravonden, in de aan zee liggende gewesten veelal zoo onaangenaam en gnur, zijn hier, vooral in de lommerrijkste gedeelten, aangenaam getemperd, en vergunnen, zonder eenig nadeel voor de gezondheid, ook na het ondergaan der zon, het genot der schoone natuur. Voor den noordewind, dien vijand van zoo veler ligchaamsgestel, vindt men hier eene beschutting in de noordwaarts over de gansche uitgestrektheid der Veluwe verspreide heuvels, en het is slechts op weinige plaatsen, dat men deszelfs invloed behoeft te vreezen. De onweders, vooral die van het zuiden en het westen komen aandrijven, blijven hier, door den tegenstand der gebergten, veelal langen tijd hangen, maar zij ontlasten zich dan grootendeels in de aan de overzijde van den Rijn gelegene Betuwe, en verdeelen zich vervolgens westwaarts en oostwaarts langs de hooge Veluwe.

De grondgesteldheid is in Veluwenzoom, meer dan elders, zeer verscheiden. De lage gedeelten, langs de beide rivieren gelegen, en grootendeels uit dezelve aangeslikt, bestaan uit klei, of uit zand met klei gemengd, en de heerlijke wei- en hooilanden, welke dezelve bevatten, worden jaarlijks door het vruchtbare winterwater overstroomd, en hebben, even daardoor, doorgaans veel meer waarde, dan de binnenlanden. Doch aan het einde van dezen veelal smallen boord, verheffen zich de zandbergen of heuvels,

wier grond, zonder langdurigen onvermoeiden arbeid, zonder kostbare bemesting, niets dan dorre heide of zand zoude vertoonen. Maar sinds eeuwen hebben de nijvere bewoners de ontginning dezer gronden ondernomen, en de natuur zelve kwam hun hierin te hulp, door in het heideplantje, hoe sappeloos het ons schijne, een voedsel aan te wijzen voor de schapen, met wier mest dit groote werk, grootendeels althans, aangevangen en voortgezet wordt: hierom is het dan ook, dat sommige landbouwers vier of vijf honderd van dezelve onder hun eigendom tellen. Doorgaans wordt, om eene heide tot bouwland aan te maken, de grond vooraf met dennen bezaaid, of, na tot eene diepte van vier of vijf voet omgewoeld te zijn, met eiken hakhout bepoot: eerst eenige jaren daarna, wanneer dit eiken of dennen hout zijne renten opgeleverd heeft en uitgeroeid is, wordt dan zoodanig land door sterke bemesting voor rogge en boekweit en andere voortbrengsels der zandgronden geschikt gemaakt. In het bijzonder is hier omstreeks, gedurende de zeventiende eeuw, zeer veel lands van de heide aangeemaakt; hun, die zulks ondernamen, werd daaryvoor, gedurende eenige jaren, tiendvrijheid toegestaan; terwijl aan die genen, welke eenige gedeelten van de uitgestrekte dominiële heidevelden, of der woeste gronden, aan gemeenten toebehoorende, verlangden te ontginnen, dezelve doorgaans tegen eene geringe jaarlijksche erfpacht werden overgegeven. In het jaar 1649 echter, werd bij de magistraat van Arnhem besloten, dit voortaan in het schependom niet meer toe te staan, uit vrees, dat alzoo voor het weiden van schapen en het steken van plagturf te veel plaats mogt verloren gaan (1). Sedert dien tijd is er nogtans anders over gedacht, en ook nog in de laatste jaren heeft men veel heide

(1) Raadsignaat van dat jaar, den 14 Febr.

in eiken of dennen boschjes, of deze in vruchtbaar bouwland, zien verkeeren (2). Van daar dan, dat het hooge of zandige gedeelte van Veluwenzoom, hoe onvruchtbaar uit zijnen aard, thans voor een groot gedeelte uitmuntend bouwland, fraaije plantsoenen en min of meer uitgestrekte bosschen vertoont, wier bevallige verscheidenheid van groenen den beschouwer de aangenaamste gewaarwordingen verschaft, terwijl uitgestrekte heidevelden, hier en daar, in onregelmatige bogten, dat kreupelhout of lommerrijk geboomte, die tuinen of wél bebouwde akkers begrenzende, verre van den aangenaamen indruk te verminderen, door het treffend contrast dien aanmerkelijk vermeerderen. — Ofschoon nu de hoogten van Veluwenzoom eigenlijk geen gebergten genoemd kunnen worden, noch, gelijk in meer bergachtige streken, diepe valleijen bevatten, geven zij echter den oorsprong aan menigvuldige beekjes, welke men hier en daar ziet ontspringen, en waarvan sommige, met een aanzienlijk verval voortlopende, op eenen afstand van één of twee uren verscheiden molens drijven. Het water dezer beekjes, uit eene laag van zuiver zand opborrelende, is helder als kristal en uitmuntend van smaak.

Reeds zagen wij, dat het geboomte in Veluwenzoom meest in dennen en eiken hout bestaat. Van de eerste soort is het de Schotsche spar, grove den of mast-pijn (*pinus silvestris*), welke men, daar zij ook op de onvruchtbaarste gronden tiert, op heidevelden zaait, wier ontginning men onderneemt; ook worden hier de fijne den (*pinus abies*), de silver-den (*pinus picea*) en verscheiden soorten

(2) Wij zullen in het vervolg hier van verscheiden voorbeelden aantreffen. — Men vergelijke voorts, over de hier van tijd tot tijd ondernomene afgravingen van woeste gronden, de *Statistische Beschrijving van Gelderland*, bl. 388 en volg.

van larix aangetroffen. Behalve eiken schaarhout, of zogenoemd akkermaals hout, waarvan hier bosschen van verscheiden uren uitgestrektheid voorkomen, en hetwelk, telkens na zeven of tien jaren afgehouden wordende, den eigenaren aanzienlijke voordeelen oplevert; zijn er, bijzonder van den gewonen eik (*quercus robur*), heerlijke opgaande boomen, die, terwijl zij een prachtig lommer verspreiden, eene verbazende hoogte en eenen ouderdom van vele honderd jaren bereiken. Voorts is hier van veel belang de berk (*betula alba*) met hare witte schors, omdat deze ook in het dorre zand welig tiert; de ijp (*ulmus campestris*), die veel tot het aanleggen van lanen gebruikt wordt, en de gewone beuk (*fagus sylvatica*) met zijn bevallig groen.

Het is de rogge en de boekweit, welke op dezen zandigen grond de minste bemesting vordert, en waarmede daarom ook de velden het meest prijken; want het is inderdaad een verrukkelijk gezigt, wanneer de golvenvormige glooiingen der heuvels met goudgeel graan zijn bedekt, of door de bloeiende boekweit met een kleed van het fraaiste wit overtogen. Betere grond wordt vereischt voor tarwe, haver, klayer, mangelwortel en vlas, en deze vindt men daarom hier niet zoo menigvuldig. Aardappelen ziet men integendeel overal welig tieren, en het is vooral in deze streken, dat zij, meer dan brood, het gewone voedsel der behoeftigen uitmaken. Maar een voornaam produkt van Veluwenzoom, waaraan wij wel in de eerste plaats hadden behooren te denken, is de tabak, die, eene sterke bemesting vereischende, alleen op de vruchtbaarste akkers aangetroffen wordt.

Dit fraai gewas, welks bladen soms de lengte van eene Nederl. el bereiken, en hetwelk om zijne schoonheid hier en daar ook in tuinen aangekweekt wordt, brengt, wanneer het eenigzins wél slaagt en niet, door gebrek aan ver-

voer buitenslands, tot te lagen prijs behoeft afgeleverd te worden, den landbouwers groote voordeelen aan, niettegenstaande de bestendige zorg en den schier ongelooflijken arbeid, die aan deszelfs verbouwing besteed moeten worden. De teedere plantjes, namelijk, uit het zaad voortgekomen, dat, vroeg in het voorjaar, in bakken gezaaid is, die met ramen van geolied papier overdekt zijn, worden dagelijks, zoo veel het weder zulks toelaat, aan de lucht blootgesteld en bevochtigd, voorts tegen vorst en hagelbuijen zorgvuldig met rieten matten bedekt. Omstreeks den aanvang der maand Mei worden zij zeer voorzigtig uit den bak genomen en op de vooraf daartoe bereide akkers verplant. Deze akkers zijn door heggen van eiken hout, tegen hetwelk erten en klimboonen gezet worden, voor de winden beschut, en afgedeeld in bedden, van welke ieder twee rijen kan bevatten. De jonge plantjes, hier, op volmaakt gelijken afstand van elkander, gepoot zijnde, worden dagelijks nagezien; voor de verstorvenen worden dan nieuwe in de plaats gesteld, en de wormen opgespoord, welke vaak, door aan de teedere worteltjes te knagen, de planten doen kwijnen en die vernielen; voorts mag zich geen onkruid vertoonen, hetwelk niet dadelijk, wanneer de grond slechts eenige vastheid bekomen heeft, verdelgd wordt. Zoodra nu de planten genoegzaam opgeschoten zijn, worden de toppen of kroonen er uit gebroken, en de zoogenaamde *dieven* of zuigers (de kleine uitspruitsels, welke anders het beste voedsel zouden naar zich nemen) er afgeplukt. Eindelijk, omstreeks den aanvang van Augustus, worden de benedenste bladeren (onder den naam van *aardgoed* bekend) afgeplukt; de overige (het zoogenaamde *bestgoed*) eene maand later: beide soorten worden dan, nadat men dezelve geschift en in den steel voorzigtig ingesneden heeft, aan stokken of spijlen geregen, en in eene luchtige schuur

ter drooging opgehangen. Naar mate de bladen droogen, en alzoo inkrimpen, worden zij digter gehangen, en ten laatste met de spijlen op elkander gestapeld, om voor den invloed der lucht beveiligd te blijven. Eindelijk worden zij voorzigtig van de spijlen afgedaan, nogmaals nagezien en geschift, en in bossen bij elkander gebonden. — Zoo veel zorg en moeite vereischt de tabaksbouw, en niet gering is het aantal handen, waaronder ook van vrouwen en kinderen, aan hetwelk daardoor werk verschaft wordt.

De Veluwenzoom heeft eene middelmatige, maar in de laatste jaren sterk toegenomen bevolking. Tot een overzicht van de bevolking der verschillende gemeenten en kerspels, zal deze tafel kunnen strekken:

Gemeenten.	Dorpen en Buurschappen.	Bevolking der	
		Dorpen en Buurschappen.	Gemeenten.
Brummen.	Brummen.	3724	} 4615
	Halle.	268	
	Eerbeek.	623	
Reeden.	Reeden, met de Steeg.	1459	} 5549
	Spankeren, met Soeren.	505	
	Ellekom.	310	
	Dieren.	1182	
	Velp, met Wortrede.	2093	
Renkum.	Renkum.	708	} 1915
	Oosterbeek.	1207	
Rozendaal.	Rozendaal.	371	371
Dorenweerd.	Dorenweerd, met	306	306
	Heelsum.		
Bedrag der bevolking van Veluwenzoom		12756	
Bevolking der buitenwijken, of van het voormalig schependom van Arnhem		3569	
Geheel bedrag		16325	

Deze bewoners van Veluwenzoom zijn grootendeels landbouwers en daglooners. De meeste van dezelve hebben het land, dat zij bebouwen, niet voor geld gepacht, maar bouwen, gelijk men zegt, voor hunnen landheer op de garven; anderen moeten kleine verspreide stukken bouw- en weiland inhuren tegen hoogen prijs: van daar, dat men hier schaars aanzienlijke boerderijen aantreft, en weinige landbouwers, die den naam van welgezeten kunnen dragen, hoewel hier aan den anderen kant ook weinig, minder althans dan in de steden, eigenlijke armoede heerscht. De papiermolens verschaffen hier ook aan vele handen overvloedigen arbeid: men telt er thans onder Brummen tien; onder Spankeren drie; onder Velp vijf; onder Rozendaal vijf; onder Oosterbeek twee; onder Dorenweerd vijf, en onder Renkum vier. Van deze allen worden alleen twee molens, een te Eerbeek en een onder Renkum, door wind gedreven. De vele loopende beken geven tot derzelve oprigting overvloedige gelegenheid, terwijl het zuivere water aan het Veluwsche papier eene witheid geeft, waardoor het overal gezocht is. De eerste papiermolens op de Veluwe, van wier stichting men met zekerheid onderrigt is, werden opgerigt in den jare 1613, te Wormgen en te Uchelen, beiden buurschappen in de gemeente Apeldoren (3); waarschijnlijk was deze uitvinding, met meer andere, tijdens den tachtigjarigen vrijheidskrijg tegen Spanje, bepaaldelijk toen de wapenen des Hertogs VAN PARMA in de zuidelijke Nederlandsche gewesten voorspoedig waren, en velen, in het bijzonder na de inneming van Antwerpen in het jaar 1585, om vrijheid van Godsdienst te behouden, hun-

(3) *Statistieke Beschrijving van Gelderland*, bl. 446 en volg., waar men veel bijzonderheden aantreft, betrekkelijk de stichting van de eerste papiermolens op de Veluwe.

nen geboortegrond verlieten, herwaarts overgebracht. — Als een aanmerkelijk voortbrengsel van deze streek, voor sommigen een middel van bestaan, voor velen eene aanleiding tot het ruimste genot der jagtvermaken, behoort hier ook van het kleine en grove wild gewaagd te worden; want, ofschoon de toegenomen bevolking en het gestadig ontginnen van woeste gronden hetzelve in de twee laatste eeuwen aanmerkelijk hebben doen verminderen, gebeurt het echter nog heden niet zelden, dat men hier of daar een troepje herten of reeën ziet zwerven, en ook de wilde zwijnen zijn misschien op de Veluwe niet geheel uitgestorven.

Wat de zedelijke gesteldheid van het landvolk betreft: deze verdient, over het geheel genomen, geprezen te worden. Niemand kan aan hetzelve den roem van arbeidzaamheid, trouw, eerlijkheid en opregtheid betwisten, en ofschoon hier en daar nog zulke landelijke feesten in zwang zijn, welke, uit den tijd der onbeschaafdheid oorspronkelijk, tot brasserij en dronkenschap en buitensporige dardelheid aanleiding geven, kan men echter niet ontkennen, dat deze misbruiken, bij de meer en meer toenemende beschaving en bij den meerderen invloed van een verbeterd onderwijs, aanmerkelijk verminderen.

Verschillende oorzaken hebben aanleiding gegeven, dat de Veluwenzoom, meer dan eenige andere streek, met groote en aanzienlijke hofsteden of buitenplaatsen vervuld is, die, in uitgestrektheid en fraaijen aanleg, alle andere, in dit rijk althans, verre overtreffen. Onder deze oorzaken kunnen wij rekenen de geaardheid van den grond, die, hoewel, na de behoorlijke bewerking, volkomen geschikt zijnde voor zulke gewassen, welke tot het aanleggen van wildboschjes kunnen dienen, echter weinig kostbaar is in vergelijking van meer vruchtbare landerijen; verder, de gedurige afwisseling van hoogten en laagten, waardoor het

deze landstreek, in vrolijkheid van gelaat, boven eenen vlakken grond, zoo aanmerkelijk wint; eindelijk, het heldere loopende water, dat somwijlen op eene aanmerkelijke hoogte ontspringt, en daardoor tot het aanleggen van allerlei waterwerken oervloedige gelegenheid aanbiedt. Sommige dezer buitenplaatsen waren reeds voor vele eeuwen als versterkte ridderkasteelen, of als kloosters, beroemd, gelijk Bilioen, Rozendaal, Dorenweerd, Middagten, Klarenbeek, Mariendaal; vele zijn, eerst in lateren tijd, midden in de heide, aangelegd, waar eene meerdere vochtigheid van den grond de ontginning met hoop op goed gevolg deed ondernemen, gelijk Lichtenbeek, Reederoord, Waterberg. — Bij deze aaneenschakeling van bekoorlijke landgoederen, zijn het niet slechts deze en gene meer door het lot begunstigde stervelingen, welke op dezelve het schoon der natuur kunnen genieten: de edelaardige gezindheid der eigenaars vergunt aan ieder, soms zonder eenige, soms slechts met eene geringe beperking, om dezelve vrijelijk te bezoeken, en stelt daarbij den vermoeiden wandelaar, op verschillende plaatsen, in de gelegenheid, om zich, in een opzettelijk daartoe ingerigt landelijk verblijf, onderscheidene ververschingen te verschaffen. Jaarlijks vinden zich daardoor honderden van menschen grootelijks aan hen verplicht, die, in de zomermaanden, van alle oorden herwaarts vloeijen, om in deze bekoorlijke landsdouw, te midden der afwisseling van heerlijke uitzigten, welke deze heuveltoppen opleveren, onder het genot van deze schoone luchtstreek en van dit zuivere water, ter uitspanning, ter vervrolijking van den geest, of ter herstelling der gezondheid, de natuur in haren bevalligsten tooi te aanschouwen, en het edelste genot van hare gaven te smaken.

Het kan voor deze allen niet anders dan aangenaam en belangrijk zijn, een kort overzicht te hebben van de verschil-

jende schoonheden, welke natuur en kunst op die landverblijven ten toon spreiden. Niet alleen kan zulks strekken ter aangename herinnering, na dezelve bezocht te hebben, maar ook, vooraf, tot eene gepaste aanleiding, om derzelve veelvuldige, verspreide, anders vaak onopgemerkte, bloemen, met het meeste genot, uit het regte oogpunt, te beschouwen. Maar aangenaam en belangrijk moet het ook zijn, bij het bezoeken dezer plaatsen, te kunnen herdenken aan hare vorige gesteldheid: aan krijgstoerusting en ridderlijke feesten; thans alleen door stille natuurtooneelen vervangen: aan eene woning van wereldschuwe monniken en hunne vaak overtollige werken; verwisseld met het verblijf van eenen weldadigen beminnaar der natuur, die zich bemoeit, om, door de overvloedige mededeeling van derzelve schoon, den mensch het heerlijkste genot te bereiden en den Schepper te verheerlijken; of aan eene barre heide, door nijverheid en noeste vlijt in een paradijs herschapen.

Aan, of ter zijde langs, drie verschillende wegen, welke door Veluwenzoom loopen en te Arnhem zamen komen, zijn de meeste dezer landgoederen gelegen; zij zijn bekend onder den naam van de *Utrechtsche*, de *Amsterdamsche* en de *Zutphensche weg*. Om bij de afzonderlijke beschouwing der verschillende meest belangrijke plaatsen op eene geregelde wijze te werk te gaan, zullen wij die naar hare ligging langs deze drie wegen behandelen, waartoe wij ons echter hier en daar van de hoofdwegen zullen moeten verwijderen, om naderhand niet genoodzaakt te zijn, naar sommige plaatsen langs eenen grooten omweg terug te keeren. — Vooraf echter nog zoo veel en zoo weinig van de stad Arnhem zelve en haren allernaasten omtrek, als voor vreemdelingen eenigzins belangrijk kan zijn.